

Відгук офіційного опонента
на дисертацію Паращевіна Максима Анатолійовича
**«ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ РЕЛІГІЇ В
СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ»**,
подану до захисту у спеціалізовану вчену раду Д26.229.01
в Інституті соціології Національної академії наук України на
здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук
зі спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Актуальність дисертаційної роботи обумовлена специфікою трансформацій в інституційній структурі українського суспільства після здобуття Україною незалежності, зокрема, активізацією тих соціальних інститутів, які тривалий час не мали змогу використовувати свій потенціал, постаючи як комплементарні та периферійні. До останніх належить інститут релігії, соціальні функції якого в умовах насильницької атеїзації та відсутності реального права на свободу совісті, були тривалий час обмеженими.

Трансформації соціального інституту релігії в сучасному українському суспільстві можна вважати викликом для сучасної соціології релігії, покликаної формувати цілісну картину соціально-інституційної дії релігії за умов, коли існуючий науковий інструментарій все ще залишається недостатньо адаптованим до сучасних умов. Постає об'єктивна потреба у пошукові нових пояснювальних ресурсів для з'ясування специфіки функціонування інституту релігії в сучасній Україні, тенденцій і напрямів його (інституту) структурної і функціональної трансформації – як зміни стану соціальної системи внаслідок ціннісно-поведінкових переорієнтацій щодо механізмів досягнення соціального порядку. Зокрема, важливими є пошуки нових концепцій змін соціального інституту релігії в сучасній Україні, які б унеможливили зумовлений їх (змінami) інтенсивністю певний теоретико-методологічний хаос в сучасній соціології релігії та, як наслідок, знизили до мінімуму можливі помилки у практиці формуванні системи суспільно-релігійних відносин, а відтак – ризики виникнення гострих соціальних конфліктів. Таким чином, можемо говорити про високий ступінь актуальності даного дисертаційного дослідження, яка чітко окреслюється автором у вступі до дисертаційної роботи (с. 19-20).

Окреслення теоретико-методологічних рамок дисертаційного дослідження є не лише об'єктивно необхідним, але й складним процесом, який, з огляду на соціальну зорієнтованість дисертаційної роботи, передбачає можливу перспективу своєрідного «дрейфу» соціології релігії до соціології публічної сфери. Якщо при цьому взяти до уваги, що інтерпретаційний потенціал існуючих наукових підходів щодо особливостей реалізації соціальних функцій релігії в сучасних суспільствах поки що не є цілком достатнім для розуміння та пояснення специфіки соціально-інституційних трансформацій релігійних практик в Україні за період її незалежності, то виваженість у формуванні дослідницького інструментарію є вкрай необхідною умовою досягнення цілей дисертації. З цієї перспективи слід вважати вірно визначеною наукову проблему, на вирішення якої спрямоване дисертаційне дослідження, сутність якої полягає у недостатності інтерпретаційного потенціалу існуючих наукових підходів щодо особливостей реалізації соціальних функцій релігії в сучасних суспільствах, розуміння та пояснення соціально-інституційних трансформацій релігійних практик в Україні за період її незалежності, та необхідність розробки системної соціологічної концептуалізації трансформації інституту релігії в Україні (с. 22).

Теоретико-методологічна база дисертаційної роботи сформована через виразне окреслення її дисциплінарного поля. Автор пропонує свій оригінальний підхід, який передбачає осмислення та концептуалізацію досліджуваних процесів та явищ через доповнення традиційних теоретичних підходів до розуміння релігії (с. 24) новітніми ідеями для пояснення змін соціальних функцій релігії в наші дні (с. 107-124), зокрема, через використання системних ідей соціологів. Це стає можливим завдяки прискіпливому оцінюванню автором гносеологічного потенціалу низки теорій, підходів, концептів, які утворюють теоретико-методологічне підґрунтя дисертаційного дослідження, а саме: системного підходу до аналізу суспільства (суспільство як система, підсистемою якої є релігія, яка також, своєю чергою, є системою, яка взаємодіє з іншими суспільними підсистемами); структурно-функціонального підходу (розгляд підсистем суспільства з погляду тих функцій, які вони виконують

стосовно всієї системи); постулату про релігію як соціальний продукт, тобто суспільну обумовленість релігії, її залежність від секулярних соціальних процесів та змін в людській свідомості; теоретичних концепцій, які описують процеси взаємодії релігії та суспільства в модерний час (теорія секуляризації, теорія «релігійної економіки», концептуалізації «постсекулярного світу», десекуляризації), концептуалізації «множинної сучасності». На цьому шляху автор дослідження здійснює логічні послідовні кроки через вирішення поставлених дослідницьких завдань, а саме: здійснює теоретичну інтерпретацію релігії як соціального інституту (с. 47-55); обґрунтовує набір основних соціальних функцій релігії для визначення особливостей її функціональності/дисфункціональності стосовно сучасного українського суспільства (с. 55-80); здійснює теоретичне осмислення наявних теоретичних підходів щодо суспільно-релігійної динаміки в модерних суспільствах (с. 84-124); пропонує концептуальну модель теоретичного бачення процесу трансформації інституту релігії в Україні та здійснює її емпіричну верифікацію (с. 124-129); виявляє зміни рівня релігійності населення України, значущості релігії для особистого життя релігійних осіб, довіри до релігійного інституту, конфесійного ландшафту протягом періоду незалежності України (с. 129-155); досліджує за допомогою емпіричних методів практики реалізації соціальних функцій релігії (с. 155-327); розкриває характер та динаміку взаємодії інституту релігії з іншими соціальними інститутами (с. 332-367). Відповідно до визначених дослідницьких завдань, з опорою на принцип моделювання кінцевого результату і попередні уявлення щодо тих етапів, які мають забезпечити досягнення цілей роботи, сформовано структуру дисертації, яка належним чином відображає шлях, який проходив дисертант у своєму науковому пошуку.

Перший розділ дисертаційного дослідження **«Релігія як предмет інституційного підходу»** присвячено операціоналізації визначення релігії, аналізу її сутності як соціального інституту, виокремленню основних соціальних функцій, які релігія виконує в суспільстві. Розглядаючи релігію як особливу форму світогляду, яка базується на системі уявлень про існування та

діяльність надприродних істот або сил, автор розглядає її у соціальному вимірі. Зокрема, в роботі робиться акцент на розгляді системи соціальних відносин, в рамках якої формуються стійкі комплекси соціальних практик та пов'язані з ними уявлення. При цьому релігія (і як світогляд, і як релігійні організації) розглядається автором у формі соціального інституту (зв'язної сукупності норм і цінностей, які здійснюють регуляцію важливої сфери соціальних відносин відповідно до поточних запитів (потреб) суспільства, задаючи певні правила поведінки та взаємовідносин, завдяки яким підтримується соціальна стабільність соціуму. Враховуючи, що суспільні трансформації на зламі тисячоліть зумовили якісні зміни у соціально-релігійному просторі України та спровокували появу нових, а отже, майже не досліджених явищ, автор зосереджує свою увагу на аналізі феномену «релігійного ренесансу», який мав місце наприкінці ХХ - початку ХХІ ст., коли релігія все частіше почала згадуватися в контексті міжнародних відносин, внутрішньої політики, формування особистості тощо. Як справедливо зазначає автор, соціальні інститути не є застиглими формами: з часом вони змінюються (модифікуються, трансформуються), тож інституційність релігії завжди мала й матиме різні форми в різний час і є зумовлена як внутрішніми змінами в самому інституті, так і тим, що кожен інститут є частиною ширшої соціальної системи та взаємодіє з іншими соціальними інститутами (с. 54). З такої дослідницької перспективи застосування автором інституційного підходу, який дає змогу аналізувати як зміни у самій релігії як соціального інституту, так і зміни способів та характеру взаємодії із суспільством загалом (іншими соціальними інститутами, окремими людьми та групами, зокрема через зміни в запиті на «послуги» релігійного інституту), бачиться дієвим. З іншого боку, визнання принципової можливості постійної динаміки соціального інституту релігії дає змогу автору визначити перспективу збагачення даного підходу в контексті тематики дослідження, для удосконалення теоретичного бачення інституційних трансформацій релігії та пошуку нових теоретичних інтерпретацій змін у релігійному житті сучасної України в подальших розділах дисертаційної роботи.

Другий розділ дисертаційного дослідження «Соціологічні вектори дискурсу змін інституційної ролі релігії в модерних суспільствах» присвячено критичному аналізу автором основних теорій (концепцій), які пояснюють релігійну динаміку модерного часу та сьогодення. Зокрема, у розділі приділяється значна увага аналізу теорій (де)секуляризації. Така увага є виправданою з двох перспектив: по-перше, з огляду на об'єктивне зниження ролі релігії в сучасних суспільствах, її адаптації до їх умов та, по-друге, інтенсивністю дискусій щодо теорій секуляризації як пояснювального ресурсу у вивченні інституційних трансформацій релігії, зокрема, процесів десекуляризації, які не можна розглядати як просте повернення до стану, який передував перемозі секуляризації, з іншого. У визначеному контексті виправданим і доцільним, з огляду на завдання дисертаційної роботи, є зосередження автора у другому розділі дисертації на аналізі теоретичних підходів, які являють собою модифіковану версію теорії секуляризації і націлені на вивчення її (секуляризації) неоднорідності та темпоральних особливостей у різних сферах та на різних рівнях. Зокрема, автор поглиблено аналізує пояснювальні можливості підходу (автор – К. Добеллер), в рамках якого аналіз процесів секуляризації здійснюється диференційовано, на макро-, мезо- та мікрорівнях. Інакше кажучи, йдеться про чутливість дослідницького інструментарію щодо особливостей розгляду процесів на рівні (відповідно) *загальної структури суспільства*, коли відбувається її функціональна диференціація; *на рівні релігійних організацій*, а також пов'язаних з ними релігійних практик; *на рівні індивідів*, коли відбувається приватизація релігії, з подальшим витісненням релігії з публічної сфери в приватну і, закономірно, зниженням показників відвідування церков, молитов тощо (с. 93-94). Саме з огляду на неоднозначність і різноплановість процесів секуляризації в сучасних суспільствах, зокрема, тенденції до «повернення релігії» в суспільне життя (за Ю. Хабермасом) як інституційної форми, автором дисертаційного дослідження робиться акцент на розгляді інституційних змін в релігійному житті сучасного суспільства як триєдиного процесу, який передбачає можливість одночасних секуляризації, десекуляризації та контрсекуляризації, тобто як певної

сукупності процесів, які мають місце в епоху перманентних соціальних змін, а також (за В. Карповим) передбачати можливість тривалих «множинних десекуляризацій» (с. 118-119). Такий поглиблений аналіз соціологічного дискурсу щодо особливостей сучасних суспільно-відносин релігійних відносин дозволяє автору обґрунтувати висновок щодо необхідності теоретико-методологічного синтезу у поясненні змін релігії як соціального інституту та виокремленні із загальної «множини» десекуляризацій – десекуляризації в Україні, в якій за певною мірою короткий, у декілька десятиліть, термін відбулися зміни в характері побутування релігії як соціального інституту.

Третій розділ дисертаційного дослідження «**Емпіричні показники стану релігійної сфери в Україні**» носить більшою мірою емпіричний характер. В ньому здійснено оцінку масштабів та характеру десекуляризації українського суспільства з перспективи можливого відновлення релігією свого інституційного потенціалу. Для цього автором було використано статистичні показники динаміки релігійної мережі в Україні протягом 1994-2017 рр. та дані масових репрезентативних опитувань населення України. Дисертантом виявлено формальні показники (насамперед, зростання, у порівнянні з радянським періодом, поширеності релігійних переконань, помітне зростання мережі релігійних громад; також зростання інших показників, пов'язаних з діяльністю релігійних організацій), які вказують на те, що процеси десекуляризації в нашій країні були особливо активними в 1990-ті роки. Водночас, автору вдалося виявити нові актуальні тенденції змін в релігійному житті України, починаючи з початку 2000-х років, зокрема, належним чином довести, що після 2000 р. десекуляризація в Україні почала загальмовуватись (с. 154-155, 327-331). І тут варто особливо підкреслити, що понад емпіричну (на перший погляд) зорієнтованість розділу, йдеться насамперед про пошук автором загальних закономірностей, які дозволили б пояснювати соціальні факти, а відтак – визначати основні тенденції розвитку суспільно-релігійних процесів. Завдяки чіткому визначенню у попередніх розділах концептуальних рамок дослідження, отримані дисертантом (на стадії емпіричного пізнання) результати трансформуються у більш глибокі узагальнення, виявляючи

сутність суспільно-релігійних явищ і процесів, а отже, дають підстави до виявлення загальних закономірностей виникнення, розвитку та змін об'єкту дисертаційного дослідження. Вагомим досягненням на цьому шляху є концептуалізація в дисертаційному дослідженні феномену «призупиненої десекуляризації» (с. 375), який відображає процеси трансформації інституту релігії в Україні за часів незалежності.

Четвертий розділ дисертаційного дослідження **«Взаємодія релігії з основними соціальними інститутами в українському суспільстві»** присвячено докладному аналізу особливостей десекуляризації українського суспільства з погляду місця релігії у всьому комплексі соціальних інститутів. Зокрема, автор розглядає процеси взаємодії релігії з інститутами, стан яких є чітким індикатором соціальної стабільності усієї соціальної системи (держава, економічні інститути, освіта, право, родина, армія, громадянське суспільство). Особливо цінним, з огляду на інтенсифікацію процесів комунітаризації релігійного життя в Україні в останні десятиліття, бачиться здійснений у розділі аналіз взаємодій релігії з громадянським суспільством через виявлення актуальних механізмів впливу релігійних організацій на суспільно-політичні процеси та виявлення нових організаційних форм співпраці релігійних та громадських організацій у вирішенні гострих соціальних питань, включення механізмів соціальної взаємодії на різних рівнях тощо (с. 362-365). Розуміння міжінституційних взаємодій як складових процесу призупиненої десекуляризації удосконалює теоретичне уявлення про даний процес.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, наведених в дисертаційній роботі є високим. Її автор цілком впорався із поставленими завданнями, які окреслив для досягнення мети дослідження. Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані в дисертації, є достатньо обґрунтованими. Структура дисертаційної роботи відповідає завданням, що їх окреслив дисертант. Автор дисертації виносить на захист отримані ним одноосібно висновки, що визначають новизну і складають предмет захисту.

Повнота викладу основних результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях здобувача відповідає вимогам до дисертаційних робіт на здобуття докторського ступеня. Дисертаційне дослідження є завершеною науковою роботою, а отримані результати, наведені в дисертації та авторефераті, належать її автору. Основні положення наукової праці викладені загалом у 21 публікаціях, з них 1 індивідуальна монографія, 16 робіт у фахових виданнях України із соціологічних наук; 3 в закордонних фахових виданнях, 1 робота в українському виданні, індексованому в міжнародній наукометричній базі (Index Copernicus). Апробацію матеріалів роботи засвідчують 10 робіт. Додатково результати дисертації відображають 5 робіт. Автореферат дисертації адекватно відображає її зміст.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її результати можуть використовуватися під час формування державної політики в релігійній сфері та при плануванні включення релігійного чинника до політики формування української політичної нації. Зокрема, представлені результати варто враховувати при визначенні конкретних напрямів державної політики в умовах надання автокефалії Православній Церкві України.

Автор докладно описує весь шлях здійснення наукового пошуку, включаючи усі його етапи. Це дає підстави стверджувати, що ***наукові результати дисертаційного дослідження є достовірними***. Автор уважно ставиться до формулювання положень, які містять наукову новизну. Зокрема, слід відзначити, що кожне з положень містить не лише констатуючу, але й пояснювальну складову.

Здійснений в дисертаційній роботі перехід від загальних концептуальних положень до операціональних, за допомогою яких надалі можна предметно виміряти процеси, відносини тощо, дає поштовх до подальшого розвитку соціології релігії як теорії середнього рівня, зорієнтованої на вивчення закономірностей розвитку суспільно-релігійних відносин.

Водночас, дисертаційна робота містить деякі ***дискусійні положення***.

1. В дисертаційному дослідженні декларується системний розгляд змін в релігійному житті сучасних суспільств (с. 24). У відповідності до даної теоретико-методологічної настанови, а також існуючої досі теоретичної невизначеності щодо співвідношення між «соціальними системами» та «соціальними інститутами», зокрема, з огляду передбаченої Т. Парсонсом можливості розгляду соціальних інститутів як регулятивного механізму соціальних систем, дисертаційна робота лише виграла б, якби її автор докладно зупинився на виявленні перспектив теоретичного синтезу теорій десекуляризації в контексті системних ідей соціологів (І. Куліано, Т. Парсонс, П. Сорокін та інші) для пояснення інституційних трансформацій релігії як соціального інституту.

2. В дисертаційній роботі достатньо повно аргументовано «множинність» як секуляризації, так і десекуляризації (с. 92-93, 119), що формує належне теоретико-методологічне підґрунтя виокремлення специфіки «кейсу» України – як простору змін впливу релігії в суспільстві, для його подальшого аналізу. Однак, при цьому не береться до уваги можливість розгляду актуальних механізмів системних трансформацій таких змін. Це до певної міри знижує евристичний потенціал дисертаційного дослідження щодо досягнення перехідних соціальних процесів в системі суспільно-релігійних відносин в Україні.

3. В дисертації акцентовано увагу на розмежуванні формальних і неформальних показників у вивченні процесів (де)секуляризації (с. 327). При цьому основна увага зосереджується саме на формальних показниках, хоча й у їх порівнянні, що дає змогу дисертанту зробити обґрунтований висновок щодо латентних функцій релігії у нашому суспільстві (с. 373-374). На жаль, автор далі не розвиває це положення. А між тим, дисертація лише виграла б, якби автору вдалося ідентифікувати прояв таких функцій, зокрема, через використання м'яких (емпіричних) методів соціологічного дослідження.

4. До переваг дисертаційної роботи слід віднести докладний аналіз автором широкого кола взаємодій релігії з основними соціальними інститутами в українському суспільстві (с. 332-366). Однак, такий аналіз, здійснений у

завершальному розділі дисертації, був би більш результативним, якби досліднику вдалося сформулювати підсумковий документ з відповідними науково-практичними рекомендаціями щодо організаційних форм міжінституціональної взаємодії в українському суспільстві.

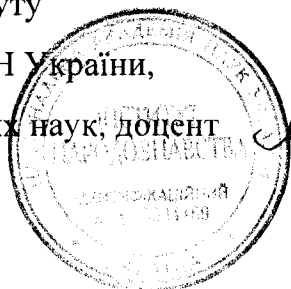
Вказані зауваження носять рекомендаційний характер.

Назагал дисертація, поза сумнівами, заслуговує позитивної оцінки. Вона підготовлена на належному фаховому й загальнонауковому рівні. Працю написано з дотриманням стандартів наукового стилю.

Отже, дисертаційне дослідження «*ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ РЕЛІГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ*» виконано на належному науково-методологічному рівні, написано професійною соціологічною мовою, відповідає профілю та паспорту спеціальності 22.00.04 (зокрема, за напрямом «вивчення специфічних закономірностей, тенденцій, що виражають і закріплюють відносно постійні зв'язки в соціальних інституціях, групах, організаціях чи способах їх взаємодії»), профілю спеціалізованої вченої ради Д26.229.01 в Інституті соціології Національної академії наук України та існуючим вимогам (п. 9, п. 11, п. 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 зі змінами) до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук. Відповідно, автор дисертації – Паращевін Максим Анатолійович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 - спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент:

провідний науковий співробітник,
в.о. завідувача відділом соціальної
антропології Інституту
народознавства НАН України,
доктор соціологічних наук, доцент

О.Б. Іванкова-Стецюк

О.Б. Іванкова-Стецюк
СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ
4.02. Т. Державна